

30 oktober 2017 Dood en leven in Tenach

Dr. Piet van Midden

Tekst: Piet van Midden, *'Verhalen over het begin'*

Chawwa, Gaya, heet ze in het Hebreeuws, *'zij die leven mogelijk maakt.'* Eva, Heva, Zoë, in andere vertalingen. Dat Chaja en Gaea op elkaar lijken, mag niet verbazen. Gaea is de Griekse oermoeder, de aarde. Gè in een contractie, leren onze gymnasiasten. Deze oermoeder is uit de Chaos verwekt, nadat eerst Erebus, 'Duisternis' en Nux, 'Nacht' zijn geboren. Ouranos, de hemel, omringt Gaea met zijn zorg en zo is het gekomen, vertelden de oude Grieken. Met Ouranos is zij het eerste godenpaar. Reeksen goden volgen, te beginnen met de Titanen. Maar wat moet je met alleen maar goden? Daar komt gedonder van. Er wordt verteld dat de goden meer met de dieren op hadden dan met de mens. Die was naakt en kwetsbaar. Dat er nog wat van hem geworden is, dankt de mens volgens een Griekse mythe aan de titaan Prometheus, die de weerloze mens de logica schonk, en het vuur. Nu leek de mens toch teveel op de goden, constateerde Zeus woedend en strafte Prometheus door hem aan de Kaukasus vast te klinken. Elke dag kwam de adelaar Ethon zijn lever uitpikken (die 's nachts weer aangroeide), en als Herakles hem niet had bevrijd, zouden sommigen misschien op de Kaukasus naar Prometheus uitkijken.

De Babyloniërs vertellen een ander verhaal. In het beroemde scheppingsverhaal, het *Enuma elisj*, ('Toen in den hoge' een hemel nog niet was genoemd...) ontstaat de aarde uit een strijd tussen de goden, die uiteindelijk door de oppergod Mardoek wordt beslecht. Ook hier komt de mens er slecht vanaf. De mens is geschapen ten bate van de goden, als slaaf. Maar omdat ze teveel rumoer maken en zo de slaap van de goden verstoren, vatten de goden het onbesuisde plan op de mensheid met een zondvloed te vernietigen. Dat plan wordt bekend, volgens de verteller, Utanapisjti. Hij is de Noach in het Babylonische zondvloedverhaal, maar ook de wijze. Een van de lijnen in het zondvloedverhaal is de sterfelijkheid van de mens. De wijze Utanapisjti(m) verwoordt het zo:

'De grimmige dood is onverbiddelijk!
Zouden wij altijd huizen bouwen?
Zouden we altijd oorkonden uitschrijven?
Zouden broeders altijd de erfenis delen?
...
Nooit was iets bestemd om lang te duren.

De slaper en de dode – wat lijken ze op elkaar!
De dood kan men niet in beeld brengen.
Zou hem de mens dan meester zijn?
Als zijn laatste uur heeft geslagen,
komen de grote goden van de Diepte bijeen

en Mammetu, de maakster van het noodlot,
werpt met hen het lot.
Zo wordt beslist over leven en dood!
Maar de tijden der doden openbaren zij niet.

Voor Utanapisjti(m) gold dit allemaal niet: hij was de sterfelijkheid te boven gekomen. Maar dat geldt niet voor zijn verre nog sterfelijke nazaat Gilgamesj, de koning van Uruk. Hij gaat op zoek naar het levenskruid met de naam 'Als grijsaard word je weer jong'. Als hij op het eiland der zaligen is, vindt hij het levenskruid op de bodem van de Apsu, de zoetwater-oceaan. Vermoeid valt hij in slaap, naast het kostbare wonderkruid. Als hij wakker wordt, ziet hij nog net dat een slang het levenskruid heeft verorberd, zijn huid afstroopt en verjongd verder gaat. En hij blijft sterfelijk en moet het hebben van de stevigheid van zijn stad Uruk:

'Klim op, Ur-Sjanabi, en wandel op de muur van Uruk,
Onderzoek de onderbouw, bekijk het tichelwerk.'

Uitgangspunt is de dood, niet het leven

Ook hier zien we dat met de schepping van de mens zijn kwetsbaarheid een gegeven is, dat breed wordt uitgemeten. De mens is *moriturus*, '*hij die sterven zal*' en als de groten als Gilgamesj en de halfgoden als Herakles moeten sterven, hoeveel te eerder de gewone man of vrouw. De sterfelijkheid onderscheidt de mens juist van de goden. De dood zit tussen de mens de goden in; en zit hem dwars. Vertrekpunt is niet het leven, maar de dood. De dood is doodnormaal. Het leven is bijzonder.

Dat is ook een gegeven in Tenach: de mens is '*afaar*, stof (niet: uit stof). '*afaar* is een bijstelling: toen vormde JHWH de mens, stof uit de aardbodem is hij...' (Gen. 2:7). Dat die mens kan leven komt door de levensadem, een geschenk uit de hemel. Maar hij heeft een tuin nodig om zich te beschermen, want zonder bescherming blijft hij niet overeind. Het beschermd wonen is door JHWH uitgevonden...

Dat is een theologisch gegeven van belang: de hemel is voorwaarde voor de aarde, in Genesis 1: als de hemel niet als een *raqie'a*, een 'gewelf' het water weert, is er op de aarde geen leven, is het *tohuwavohu*, 'Irrsal und Wirrsal' (Buber-R.). De hemel (en daarmee God) gaat noodzakelijkerwijs aan de aarde (en daarmee de mens) vooraf.

Daarmee is het leven vanaf den beginne een kwetsbaar gegeven. Niet zoiets als het 'eeuwige leven'. De tuin van Eden is niet het eiland der gelukzaligen in de Babylonische mythen. Als de mens ervoor kiest bij God / de goden te horen – 'Jullie zullen zijn als god / de goden, kennend goed en kwaad' (Gen. 2) – riskeert hij de doodstraf: 'Je zult absoluut sterven ...', maar die woorden hoeven niet gelezen te worden als 'je zult voortaan sterfelijk zijn', wat klassiek wel zo wordt verstaan. Er wordt immers niet verteld dat die mens onsterfelijk is geschapen, juist niet: hij is zo van voorbijgaande aard als '*afaar*, stof. Voor een onsterfelijke mens heb je bovendien geen beschermende tuin nodig. Dat die mens na zijn gooi naar de goddelijke status nog uitstel van executie krijgt (hij/zij krijgt ook een rechtszaak), is genade.

Dat uitstel krijgt de mens bij zijn tweede poging – nu om half goddelijk te worden – (Gen. 6: 1-4) niet meer.

Leven is voortaan met het zweet op je voorhoofd je rondjes draaien, naar voedsel zoeken, honger en dorst lijden. De tuin is een woestijn geworden, de strijd tussen goed en kwaad zal keihard worden gevoerd – East of Eden – en de gave van het leven is voortaan vooral een opgave.

Deze theologische lijn heeft te maken met de positie van de mens. Hij is inderdaad *moriturus*. De dood ligt overal op de loer. In mijn eigen oude familiestamboek is er één gezin dat vier baby's, jongetjes, verliest eer de vijfde de eerste fase van de kinderziektes doorkomt. In de completeen werd eeuwenlang in het Salve Regina tot Maria gezongen: '...wenend in dit tranendal.' '...flentes in hac lacrimarum valle.' Het zou een citaat uit de psalmen kunnen zijn. Als Isaäk is gespeend, op vast voedsel is gezet en dus de eerste kinderziektes heeft overwonnen, is het dan ook groot feest.¹

De dood als straf

In de psalmen vind je een reeks aan teksten die de psalmist als ziek of zelfs stervend voorstellen. Gebeden in doodsgevaar (Ps. 6;22; 31;38; 41 etc.). Dat zijn geen beschrijvingen van medisch ingewikkelde situaties, maar de ziekte is een metafoor voor de breekbare positie waarin de psalmist zich bevindt. Dat hij om zijn nood literair te etaleren ernstige ziekten gebruikt, hoeft niet te verwonderen: daarmee raakte hij een gevoelige plek bij zijn hoorders. De herkenning van die ervaring was groot. Daarbij moet wel gezegd zijn dat die ziekte met JHWH in verband wordt gebracht: het kan als straf ervaren worden:

'Heer, straf mij niet naar uw toorn,
Kastijd mij niet in uw grimmigheid.
Wees mij genadig...²

Zo ook in Qumran:

'Aan de dood toe was ik vanwege mijn zonden
En mijn ongerechtigheden hadden mij aan de onderwereld verkocht...³

Het betreft hier uiteraard de liturgie in de tempel en synagoge, maar dat betekent nog niet dat het gezegde betekenisloos is.⁴ Het is een van de redenen waarom de mensen in alle eeuwen het met de psalmen hebben uitgehouden.

¹ Gen. 21:8.

² Ps. 6: 2-3a

³ Apocriefe Psalmen, Gebed om verlossing; kolom XIX 11QPs^a in F. García Martínéz – A. S. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee 1*, Kampen/Tielt 1994, 366

⁴ Als Salomo zich in zijn gebed om wijsheid een *na'ar qaton*, 'een kleine jongen' noemt, is dat ook niet zonder betekenis, zie 1 Kon. 3:7.

Het leven als een opdracht

Als de dood verbonden is met schuld en tekortkoming, dan is het omgekeerde al snel dat het leven wordt gevierd in het onderhouden van de geboden. Dat vinden we inderdaad in de wijsheid. Met een semantisch gezien merkwaardige imperatief: Leef! Hoe geef je vorm aan dat bevel? Dat weet de wijze uit het Spreukenboek je wel te vertellen: leef met JHWH en zijn Thora. De geboden zijn een levenselixer:

Hij leerde mij en zei tegen mij: Laat je hart mijn woorden vasthouden,
onderhoud mijn geboden en leef!⁵

Het wordt nog eens herhaald in Spreuken 7:2

Bewaar mijn geboden, en leef!
mijn Thora is jouw oogappel.

Een bijzondere omgeving voor een bevel om te leven vinden we in Ezechiël 16:4-6: JHWH komt voorbij en vindt langs de kant van de weg een direct na de geboorte gedumpt meisje, inclusief de nageboorte. Niemand sneed de navelstreng door, niemand nam haar op, waste haar en wreef haar in met zout, niemand die haar in doeken wikkelde. Het ultieme beschrijving van niet leefbare leven. Dan ziet JHWH haar liggen – Ik zag je trappelen in het bloed van je geboorte – en Hij zegt:

‘Jij meisje in je bloed, leef!
Ja, ik zei tegen jou in je bloed: leef!

b^edamajikh chajie heeft de Hebreeuwse tekst, met een vrouwelijke herhaalde imperatief. Het is gericht aan Sion, hier voorgesteld als een mooi meisje, die de geliefde wordt van JHWH. De imperatief *b^edamajikh chajie* staat in brons op het eind van de Laan der Rechtvaardigen in Yadvašhem in Jeruzalem, tussen een plustiek van de laatste tocht naar de gaskamers en de opstand in het getto in Warschau. Het is het bevel dat klinkt bij de slotlofzegging van de besnijdenisritueel. Een vrouwelijke zegswijze, uitgesproken tegen een jongen: leef. Je kunt ook ‘herleef’ vertalen.⁶ Bij de geboorte ontving het kind het leven, maar ook: bij de besnijdenis begint dat leven a.h.w. opnieuw.

Leven in zijn volheid is leven met JHWH en diens geboden. Daarom hoeft de dood niet dramatisch te zijn: Abraham sterft in goede ouderdom en verzadigd.⁷ Isaäk en David sterven ‘zat van dagen’⁸ Niemand stelt hier de vraag naar eeuwig leven. Het leven was goed als het

⁵ Spreuken 4:4

⁶ Zie ook Ez. 37, waar de vraag gesteld wordt: ‘Kunnen deze beenderen leven?’ Veel vertalers kiezen ervoor om ‘herleven’ te vertalen.

⁷ Gen. 25:8 *savea*, ‘verzadigd’

⁸ Gen. 35:29; 1 Kron. 23.1.

een leven met JHWH was, als men zijn kinderen en kindskinderen heeft gezien. Sprekend is Psalm 128:5-6:

JHWH zegene (of: 'zegt') jou uit Sion:
zie het goede van Jeruzalem, al je levensdagen,
en zie je kindskinderen. Vrede zij over Israël.

Veel vertalers maken er over de hele linie een wenszin van. Maar de Hebreeuwse tekst heeft een dubbel bevel: 'Zie!' Zie je kindskinderen: je kunt er namelijk zelf wat aan doen, het bestaan is niet louter lot: je kunt kiezen voor een leven met JHWH en zijn geboden.

Dood ben je als je bent uitgezongen

Niettemin vinden we meer lijnen in Tenach waarin de dood als hoogst pijnlijk wordt ervaren. Dat heeft vaak te maken met een dood die als vroegtijdig wordt ervaren. Het lied van Hiskia in Jesaja 38:9vv. is daar een voorbeeld van. De koning derft de rest van zijn jaren (38:10). Het leven wordt niet voltooid. De diepere klacht is dat hij JHWH niet meer zal zien in het 'land van de levenden'. Daar zit des poedels kern: de dood berooft je van de omgang met JHWH. In 38:18 wordt het nadrukkelijk verwoord:

'De *sje'ool* looft U niet,
de dood prijst U niet,
wie in het graf neerdalen hoeven op uw trouw (*'emèt*) niet meer te hopen.'

Woorden van dezelfde strekking vinden we in de psalmen.

Want in de dood is aan u geen gedachtenis; wie zou U loven in de *sje'ool*?⁹

Niet de doden kunnen JHWH loven, niemand van wie in de stilte zijn afgedaald, maar wij, wij kunnen JHWH prijzen van nu aan tot in eeuwigheid. Halleluja.

Dat biedt een bijzonder 'inkijkje' in het denken over leven en dood: dood zijn is niet fysiek sterven en afgebroken worden, maar het is een bestaan buiten het leven met JHWH. Dood zijn is: niet deel hebben aan de cultus, is tot zwijgen gebracht worden, de lofzang niet meer gaande kunnen houden. Daarmee is dood zijn de 'zwakste vorm van leven' en is aanwezig zijn in de tempel of synagoge, is het bezingen en ernstig nemen van de geboden de hoogste vorm van leven. Ernstig ziek zijn is al een vorm van dood zijn. Beter worden is herrijzen uit het graf.

Een leven achter ons leven

⁹ Ps. 6:6 / Ps. 115: 17-18

Als het stille leven in het dodenrijk uiteindelijk het einde van elk betekenisvol menselijk bestaan is, zou JHWH tóch tekortkomen. In de loop van de tijd vind je daarom verwoord dat JHWH de weg weet in de *sje'ool*. Enerzijds komt geen mens meer uit het dodenrijk tevoorschijn (Job 7:9), anderzijds kan JHWH je er verbergen (Job 14: 13); het dodenrijk ligt voor Hem open (Job 26:6); Hij kan je leven redden uit het dodenrijk (Ps. 49:16); JHWH kent er de uithoeken (Ps. 139:8). Daarin ligt een aanzet tot geloof in een leven na dit leven, zoals dit o.a. in de Farizeese traditie is verwoord.

Dat leven achter ons leven lijkt afhankelijk te zijn van de manier waarop een mens is begraven. Het gebeente van een mens, zijn *'ètsem*, is zijn wezen, en als dat niet is geborgd in een graf, vindt de gestorvene geen rust. Lijkverbranding is dus ondenkbaar. Jozefs gebeente wordt meegebracht uit Egypte en in Sichem begraven.¹⁰ Sauls lichaam wordt verbrand maar zijn gebeente wordt begraven onder de heilige boom.¹¹ De gewoonte in Israël om geen bloemen maar stenen ter gedachtenis op een graf te leggen, heeft hiermee te maken: van huis uit was het een plicht, een *mitswe*, om een graf dat was beschadigd door bijvoorbeeld natuurgeweld, weer te herstellen met stenen uit de omgeving. Een mens begraven is een heilige plicht. Zelfs de Pesachviering moet daarvoor wijken: wanneer iemand een begrafenisverplichting heeft, kan men, omdat men onrein is, niet aan het pesach deelnemen, maar zal er precies een maand later opnieuw een Pesach moeten worden gevierd.¹²

Ten slotte

Op de Olijfberg liggen duizenden doden begraven. Zij wachten op de komst van het Messiaanse Rijk: de engel zal immers volgens Zacharia (14:4) zijn beide voeten op de Olijfberg zetten en het gebergte zal noord- en zuidwaarts scheuren, zodat er brede toegang ontstaat vanuit en naar de achterliggende woestijn. Niet voor niets beginnen de pelgrims de paaspsalm 118 te zingen als Jezus over de Olijfberg naar de tempel komt.

Voor toeristengidsen liggen hier graven, voor belijdende joden mensen. Mensen die wachten tot komt wat in het Qaddish is gebeden bij hun begrafenis:

Moge er veel vrede uit de hemel komen en leven!

Over ons en over heel Israël.

Zeg nu: Amen

¹⁰ Joz. 24:32

¹¹ 1 Sam. 31:13

¹² Num. 9:10vv.